

"שילכו בנייך להתיישבות"

דוד בן-גוריון ויחסו לתל-אביב בראי העיתונות

ערן אלדד

ההתיישבותית הציונית התעלמה במשך שנים רבות מהצורך בהקמת ערים בארץ ישראל כאמצעי ליישוב ואכלוס.³ הציונות התבססה על אידאולוגיה פרגמטית שמטרתה הייתה ייסוד חברה יהודית חדשה בארץ ישראל. להגשמת מטרה זו היו נחוצים לה כלים תרבותיים וחומריים, ואלה נמצאו במסגרת אידאולוגיה ששמה את הדגש על השיבה אל הקרקע ועל ביסוס חברה של מעמד הפועלים והאיכרים תוך הסבת תעסוקתם המסורתית של היהודים ממלאכה ושירותים לחקלאות. אבות הציונות, שמהם הושפע דוד בן-גוריון, לא הטיפו לייסוד ערים בארץ ישראל.⁴ כחלק ממורשת רעיונית זו השקיעה ההנהגה הציונית החלוצה בתקופת טרום המדינה מאמצים בהגבלת הצמיחה העירונית גם מבחינה מספרית וגם מבחינה גאוגרפית. הגבלה זו נבעה מחשש שהצמיחה העירונית תבוא על חשבון משאבים הנדרשים לצורכי התפתחות חקלאית. מתוך אידאולוגיה זו הוזנחו בעיותיה של העיר וגם המהנדסים והמתכננים העירוניים זכו לתשומת לב מינימלית, וכך הלכו והתרבו בעיותיה האורבניות של תל-אביב, בעוד הניסיונות לבלום את התרחבותה והתעצמותה נכשלו.

בשנות השלושים התייחס דוד בן-גוריון להתרחבות העיר ולהכפלת אוכלוסייתה, וטען כי "אנו באים שוב לבנות מדינת-עיר ונעשים פה עם-עיר".⁵ חששו היה מפגיעת תהליך העיור במפעל הציוני. במושג "מדינת-עיר" התכוון שכתוצאה מההתפתחות המהירה של תל-אביב בשנות הגאות של העלייה החמישית התרכזו בה וסביבה חלק גדול, כשליש, מן האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל. דבר זה פגע לדעתו הן ביסודות מפעל ההתיישבות הציוני, כלומר בהתיישבות החקלאית ובפיזור האוכלוסייה, והן בדמות הרצויה בעיניו של החברה היהודית בארץ ישראל.

האידאולוגיה הסוציאליסטית של בני העלייה השנייה והשלישית הדגישה את חשיבות ההתיישבות השיתופית-חקלאית. עמדה עקרונית של שלילת העיר כמייצגת העולם הישן רווחה בקרב אלה שטענו כי תיקון החברה היה היבט מרכזי של המהפכה הציונית. א"ד גורדון ניסח את התנגדותו העקרונית לעיר תחת השפעת טולסטוי, ועמדתו זו השפיעה על הלך הרוח של רבים, ובכלל זה גם על התפיסה האידאולוגית של הפועל הצעיר ושל תנועת העבודה הציונית.⁶ א"ד גורדון הסביר כי

עם הקמת המדינה וירידת כוחה של עיריית תל-אביב ומעמדה הפוליטי, שממנו נהנתה תחת שלטון המנדט וממנו שאבה את האוטונומיה הרבה שהייתה לה, התנהל מאבק גלוי בין הנהגת המדינה, קרי השלטון המרכזי, הממשלה, להנהלת העיר. מאבק עיקש זה סוקר בעיתונות העברית, שהייתה אז בחלקה עיתונות מפלגתית. במאמר זה אני מבקש לבחון, לסקור ולנתח את הנכתב בעיתונות התקופה ומתוך כך להסיק מסקנות על יחסו של דוד בן-גוריון, ראש הממשלה, לעיר תל-אביב ולעומדים בראשה, ראשי עיריית תל-אביב מטעם החוגים האזרחיים, שהיו יריביה של מפא"י. ליחסו של בן-גוריון לעיר, ובאופן כללי לגישה העקרונית של ממשלת ישראל, הייתה כמובן השפעה מכרעת על התפתחותה בעשורי המדינה הראשונים. מאמר זה מבקש למעשה לבחון כיצד התמודדה העיתונות עם ההתכתשות בין העירייה לממשלה ובאיזה אופן סוקרו היחסים ביניהן.

רקע היסטורי

מאז קיבלה תל-אביב מעמד של מועצה עירונית בשנת 1921 ועד שנת 1959 שלטו בה החוגים האזרחיים כמעט ללא עוררין.¹ לפחות חלק מהחוגים האזרחיים ראו בשלטון המקומי בתקופת היישוב מוקדי עוצמה אלטרנטיביים ולכן נוצר חיכוך בינם לבין המוסדות הלאומיים, שלעתים נטו להתעלם מהשלטון המקומי. היחסים בין "הגוש האזרחי" בראשותם של הציונים הכלליים, שאליהם השתייך ראש עיריית תל-אביב מאז 1936, ישראל רוקח, ובין מפלגות הפועלים, היו חשדניים. מפלגות הפועלים ראו בחוגים האזרחיים בורגנים שהעתיקו לארץ ישראל את אורח חייהם מן הגולה, לרוב מפולין, ולא התגייסו לשרת כראוי את צורכי ההתיישבות והמרי נגד השלטונות הבריטיים, אלא נטו לשתף עמם פעולה ולהקפיד על פיקוח מפלגתי-פריטטי על "ההגנה". מנגד, תנועת הפועלים לא יכלה להתעלם לאורך ימים מכך שתל-אביב הייתה מקור תעסוקה לחברי ההסתדרות ובאה לידי מסקנה שמן הראוי לתמוך בהרחבת הבסיס הכלכלי שלה באותם מגזרים יצרניים שיבטיחו עבודה לפועלים עבריים.²

המתח בין העיר לכפר התחיל עוד קודם לכן. בתולדות ההתיישבות בארץ ישראל נודעה חשיבות מועטה להתיישבות העירונית. האידאולוגיה

העממיות והפשטות היהודית".¹¹ המאמר גרס כי עיר עברית פירושה עיר עברית עובדת, "עיר העובדים העברים", עיר ההולכת ונהנית על ידי העובד העברי. בעיתון הארץ נכתב באותו יום כי "ומימים ימיה ירדו אנשי ירושלים לראות תל אביב, כדי שיהיה להם מה לבקר. ואנשי חיפה יבואו לראות כדי שיהיה מה לחקות ואנשי השרון ויהודה והגליל יבואו לראות כדי שיהיה מה לספר. כי כאן מרכז היישוב".¹² בעיתון הפועל הצעיר, ביטאונה של תנועת הפועלים הציונית בארץ ישראל, התייחס עורך העיתון, יצחק לופבן, לפעולת יסוד העיר כאל מעשה בריאה ודחה בביקורתיות את הטענה שהיוזמה ("האיניציאטיבה הפרטית", בלשונו) החופשית היא לבדה אפשרה את הקמת העיר. הוא גם הלן על כך שנשכח חלקו של הפועל העברי בחגיגות חצי היובל. "נשכח עוד דבר אחד יסודי: מי בנה את העיר הזאת? לא מי שפתח בה חנויות ולא מי שקנה בה מגרשים, ספסר בהם ובדירות שהקים עליהם, אלא מי בנה אותה ממש, בידיו, בגופו, בזיעתו ובדמיו". לופבן סיים את מאמרו: "אז הבה אנו את תל אביב, אשר חממנו אותה בחיקנו ונשאנו אותה כמעט על כפינו מיום היווסדה עד היום".¹³

משה סמילנסקי, איש רחובות, עורכו של בוסתנאי, ביטאון התאחדות האיכרים בארץ ישראל, בחר להביע בגלוי את חששו ממה שהוא כינה "תל-אביביות". מנקודת מבטו תל-אביב ייצגה איום על מפעל ההתיישבות הציונית בארץ ישראל. הוא כתב במאמר המערכת שלו כי "תל אביב היא כיום בירתו הכלכלית של היישוב [...] דרישותיה מן ההכרח שתהיינה יותר גדולות והוצאותיה יותר מרובות". מצד שני מחה על כך ש"אנשים מומחים ומנוסים אומרים כי מחיר המגרש בתל אביב יותר יקר מבמרכזה של לונדון ובית בשדרות רוטשילד עולה ביוקר יותר מאשר בית בבולורים של פריז". הוא גם התאונן כי "בתל אביב כמעט חצי הישוב [...] ועשרות ערים אחרות בארץ ריקות מאין איש עברי אחד".¹⁴

תל-אביב "האזרחית" הייתה רשות מוניציפלית שהשמאל ביקש לכבוש עוד בתקופת המנדט. היטיב לתאר זאת עיתון הירדן בדצמבר 1934 לקראת הבחירות המוניציפליות: "מפא"י יודעת יפה את ערכו של השלטון בתל אביב והיא מעוניינת שבידיה תמצא הדעה המכרעת על חלוקת אוצרותיה של העיר. וכן היא מיטיבה להעריך את החשיבות הפוליטית שהיא כרוכה בשלטון על העיר העברית שבה מתרכז חלק מכריע מיהודי א"י".¹⁵

רק בעשורים הראשונים למדינה דעכה הרטוריקה האנטי-אורבנית של מפלגות הפועלים והן הכירו בתפקיד המרכזי של העיר בהתפתחות היישוב היהודית. את הביקורת הן כיוונו בעיקר ל"עירייה הבורגנית" שלדעתן "מחלישה את היישוב היהודי, במקום לשמש לו מעוז ומשענת".¹⁶

מדינת ישראל נגד תל-אביב: היערכות מרחבית חדשה לאחר קום המדינה

ישראל רוקח כיהן כראש עיריית תל-אביב עד שנת 1952, ארבע שנים לאחר קום המדינה, ואז נתמנה לשר הפנים. החליפו בתפקיד חיים לבנון, גם הוא ממפלגת הציונים הכלליים, אולם איתרע מזלו להיות ראש עיריית תל-אביב בשנים הראשונות למדינת ישראל, בעת תהליך התבססות שלטון מפא"י בראשות דוד בן-גוריון. שורת מחלוקות עם השלטון המרכזי השפיעה על התפתחותה האורבנית של העיר עד סוף שנות החמישים. בשנים שלאחר קום המדינה ניסתה מפא"י לכבוש את העיר, ובשנת 1955 אף הציבה בראש רשימתה התל-אביבית בבחירות

אוסף פרטי, מתוך מעריב, 11 במארס 1959

התחייה הלאומית מחייבת מעבר מהעיר לכפר. לגרסתו רק בכפר אפשר היה להימנע מההשפעה המשחיתה של המסחר ושל הכסף המאפיינים את תרבות העיר ולהגיע להתמזגות מלאה עם הטבע. וכך כתב: "אנו מבקשים מה שהתרבות העירונית לא יכולה לתת, מבקשים למלא את המקום הפנוי, שהיא בראה בנפשנו, אשר כל עוד לא נמלאנו תוכן, הוא מורגש לנו בתור ריקנות נוראה".⁷

לעומת זאת, לכבוד ציון עשרים שנה להקמתה של תל-אביב כתב זאב ז'בוטינסקי כי התפתחותה היא הוכחה לכך שהיה צורך ומקום להתיישבות עירונית, ויצא כנגד ההשקפה שראתה בהתיישבות העירונית משהו מלאכותי, נספח בלבד, של מפעל ההתיישבות.⁸ בכינוס שערך המרכז לנוער של ההסתדרות בן שמן באוגוסט 1934 בססמה "אל הכפר", בא לידי ביטוי המתח שבין העיר לכפר. מטרת הכינוס הייתה לחשוף לפני הנוער העברי את הסכנה הגדולה האורבת לרעיון הציוני בהתרכזות העלייה העברית בעיר, ואת המחשבה שבלי שיבה ממשית אל הקרקע ואל החקלאות הכפרית ועמל הכפיים לא יהיו תחייה והתחדשות.⁹

בניגוד לאידאולוגיה זו, כבר בראשית שנות העשרים הכירו תנועות הפועלים ביתרונותיה של תל-אביב, הבינו את ערכה המרכזי ואת מקומה בכלכלה ובמבנה הארגוני של היישוב היהודי בארץ ישראל והתרכזו בה.¹⁰ תל-אביב שימשה להן מוקד כלכלי ומסדי בניגוד למחויבות העיקרית של אותן תנועות להתיישבות ברחבי הארץ ובמיוחד באזורי הספר, ולא דווקא לפיתוח עירוני. המוסדות המרכזיים והארגונים הכלכליים של תנועות הפועלים התרכזו בה בתקופת המנדט וגם עם קום המדינה. עובדה זו תרמה לחיזוק מרכזיותה וכך הגבירו תנועות הפועלים את משקלה הארצי.

הדבר בא לידי ביטוי בעיתונות היומית, ובמאמר מערכת בעיתון דבר, עיתון פועלי ארץ ישראל ושופרה של ההסתדרות הכללית, נכתב ב-2 במאי 1934, במלאת לעיר חצי יובל, כי "עיר האומה היא ת"א ומשמעו של הדבר: עיר היודעת להקנות לבאים אליה את הערכים הלאומיים-העממיים: את ערכי השפה והתרבות העברית, את מנהגי

למבנה התיישבותי אופטימלי בארץ. לימים התפרסמה התכנית בשם "התכנית לפיזור אוכלוסין" של האדריכל אריה שרון.

בן-גוריון ואתו לוי אשכול בתפקידו כראש מחלקת ההתיישבות ולימים כגזבר הסוכנות היהודית וראש הממשלה, היו האישים שהשפיעו יותר מכול על ההתיישבות החקלאית בעשור הראשון. עשרות אלפי חיילים נשלחו להכשרה לחיי התיישבות וחקלאות בהתאם לחוק שירות הביטחון משנת 1950 שקבע כי שנת השירות הראשונה של כל חייל תוקדש, לאחר תקופת טירונות קצרה, להכשרה חקלאית. ואולם הניסיון לגייס חיילים משוחררים להתיישבות חקלאית נחל הצלחה חלקית בלבד. בן-גוריון ידע כי רבים מהעולים החדשים שהגיעו עם קום המדינה אינם מתאימים לחיי כפר ולעבודה חקלאית, אולם סבר כי שעת החירום הלאומית מחייבת הפנייתם להתיישבות גם אם אינם מתאימים או אינם מעוניינים בכך. "אין מצווה גדולה מזו של יהודי יושב על אדמתו ומעבד אותה. אם זאת נעשה – דינו לעת עתה, השאר בוא יבוא", אמר בוועידת רמלה של תנועת המושבים בפברואר 1949.¹⁸ תפיסתו של בן-גוריון נבעה גם משיקולים פוליטיים קרים ובחושיו הפוליטיים המחודדים הבין כי פרישת חסות על העולים בהתיישבות תבטיח את תלותם במפא"י, מפלגת השלטון.

הקמת המדינה פגעה במעמדה של תל-אביב ובכוחה הפוליטי והאוטונומי. לפני קום המדינה הייתה תל-אביב מרכז היישוב היהודי ובה צמחו והתעצבו רבים ממוסדות "המדינה שבדרך". אחרי קום המדינה הייתה עיר אחת מני רבות שכפיופתה למדינה היהודית ולממשלת ישראל ביטלה את עצמאותה היחסית. מעבר לשחיקה במעמדה הפוליטי, נאלצה העיר להתמודד גם עם קו אנטי-אורבני (ובעיקר אנטי-תל-אביבי) תקיף שהתוו האידאולוגים הראשיים של המפלגה השלטת, מפא"י, ובראשם דוד בן-גוריון. בשיח הרשמי הובנתה תל-אביב, שהמשיכה למשוך אליה את מרבית העולים, כאויבת יישובי הספר וכמסכלת מאמצי הפרחת השממה. להטיה האנטי-אורבנית שאפיינה את השיח החלוצי-חקלאי של התנועה הציונית מראשיתה, התגייסו כעת מנגנוני המדינה כדי להגשים תפיסת עולם זו, שבמרכזה פרדיגמת פיזור האוכלוסייה ברחבי הארץ ובמיוחד ביישובי הספר.

במקביל לירידה במעמדה של תל-אביב כמוקד כוח פוליטי עצמאי, התלוננה הנהלת העירייה לא אחת על מדיניותה של ממשלת ישראל, ומתחים רבים נוצרו בינה לבין משרדי הממשלה השונים, בעיקר בשל מדיניות ראש הממשלה. העירייה התלוננה כי העיר מקופחת מבחינת תקציב ומבחינת מעמד, ודרשה להסדיר מחדש את היחסים הרשמיים בין הרשות המקומית לבין השלטון המרכזי. המחלוקות שנוצרו בין עיריית תל-אביב לבין ממשלת ישראל היו רבות ונגעו בתחומים שונים, ובהן סיפוח יפו ושכונות הספר, התקציבים השנתיים, החינוך, הבריאות, התחבורה, גבולות העיר ועוד.

בן-גוריון מול המנגנון העירוני של תל-אביב

דוד בן-גוריון, תושב תל-אביב, התפטר מראשות הממשלה ב-7 בדצמבר 1953 ועזב את העיר ב-14 דצמבר, כשירד לנגב לגור בשדה בוקר. באותו יום זעקה הכותרת בעיתון מעריב: "שלום לך תל-אביב, שילכו בנייך להתיישבות". הציטוט עם ההוראה החד משמעית יוחס לדוד בן-גוריון, שעזב את ביתו שבשדרות קק"ל בתל אביב והנך את צריפו בשדה בוקר שבדרום הארץ. האב המייסד, שהיה אז בן 67, אמר את הדברים, כך על פי העיתון, בעת שעשה את דרכו אל דרום הארץ.

חיים לבנון

המוניציפליות את שרת העבודה, גולדה מאיר, שהייתה יריבה חזקה מול מועמדותו של ראש העירייה המכהן לבנון, אולם הפסידה את התפקיד ושבה למשרד העבודה.

הקמת המדינה נתנה לאוכלוסייה היהודית ריבונות ומרחב גאוגרפי שאפשר היה לעצב בו את תפוסת האוכלוסייה היהודית וליישב מאות אלפי עולים. כבר בקווי היסוד לתכנית הממשלה הראשונה, שהוגשו לכנסת ב-8 במרס 1949 ואושרו ב-11 במרס, נקבע כי "הממשלה תקבע ותכנית פיתוח וקליטה לארבע שנים שתהא מכוונת להכפלת היישוב במדינה על ידי עלייה המונית ופיתוח אינטנסיבי של הארץ, על יסוד כלכלה מתוכננת שמגמתה היא אכלוס מהיר ומאוזן של שטחי המדינה דלי אוכלוסין ומניעת ריכוז מופרז בכרכים".¹⁷ המשמעות המיידית הייתה מגמה ברורה של הממשלה לצמצם את כוחו של אזור תל-אביב ולהגביל את גידול העיר, מגמה שאכן נחלה הצלחה בשנים הראשונות לקיום המדינה. חלקה היחסי של תל-אביב רבתי באוכלוסיית המדינה ירד וגידולה נבלם. המגמה ששלטה ברשויות התכנון הממלכתיות בשנים הראשונות של המדינה הייתה למנוע גידול של העיר, ובמקום זה להביא לפיזור גאוגרפי של האוכלוסייה בארץ כולה ובמקומות מרוחקים במיוחד; הניסיון היה להקים מרכזים עירוניים חדשים, בינוניים וקטנים, שיהיו שלבי בנייה בין הכפר לבין העיר הגדולה. השנים הראשונות להקמת המדינה עיצבו את המפה היישובית של ישראל ונעשו בהן פעולות התיישבות רבות הן בעיר והן בכפר. מיד לאחר כינון הממשלה הראשונה הנחה בן-גוריון את ד"ר אריה לודויג גרינבאום, מהמחלקה למחקר כלכלי במשרד הפנים לערוך תכנית כלכלית המיועדת לקליטת שלושת רבעי מיליון איש בתוך ארבע שנים, פיתוח חקלאות, חרושת וענפים אחרים. באותה עת הוא פנה גם אל אגף התכנון במשרד העבודה בבקשה שיכינו הצעה

חיים לבנון ודוד בן גוריון, צלם: פול גולדמן, לשכת העיתונות הממשלתית

וסוריהם בארץ של מבקרים רמי מעלה מחוץ לארץ. ב־21 ביוני כתב בן־גוריון לראש עיריית תל־אביב כי תלונתו אינה מוצדקת. "אני מניח שתסכים איתי כי ירושלים חשובה לא פחות מתל אביב מבחינה זו ולא שמעתי אף פעם תלונה מראשי עיריית ירושלים שאין מסדרים לאורחים רמי מעלה ביקורים בעיריית ירושלים", כתב בן־גוריון.²⁵ ראש הממשלה סיכם כי אינו סבור שעל הממשלה להטיל על אורחים מחוץ לארץ לבקר בעיריות; בשל כך, הבהיר, הוא אינו יכול לקבל את טענתו של ראש העירייה על פגם מסוים, ואין כל צורך לתקן פגם שאינו קיים.

נוכחי־נפקד: בן־גוריון והיעדרותו מתערוכת היוכל

בן־גוריון ניסה בשנות כהונתו כראש הממשלה להפעיל מנופי השפעה מגוונים על עיתונים שונים.²⁶ מידת הצלחתו במהלכים שנועדו להשפיע על סדר היום של כלי התקשורת ועל תוכניהם השתנתה מדי פעם. היא הייתה תלויה לא רק ביעדיו הממלכתיים והפוליטיים ובכישוריו הפוליטיים והתקשורתיים, אלא גם במאפייני הזירה התקשורתית ובדפוסי ההתנהגות של העיתונים השונים. העיתונות הכתובה הייתה בתקופה זו, בעידן הטרנס־טלוויזיוני ובימי ראשית הרדיו הישראלי, הזירה המרכזית לשיח ולדיון בנושאים פוליטיים ומדיניים, לכלליים וחברתיים. אחד המאפיינים הבולטים של עיתונות תקופה זו של ימי ראשית המדינה ושלטונו של בן־גוריון היה שיעורם הגבוה של עיתונים שהוקמו ומומנו בידי מפלגות מתוך כלל העיתונים שראו אור. עובדה זו הצליחה לעצב את המרחב הציבורי כזירה רבת קולות.²⁷ זירת העיתונות המודפסת הציגה את מגוון העמדות והדעות שהיה על בן־גוריון להתמודד עמן והסיקור של חלק מיתונים אלו הושפע מהקו

המסר הבן־גוריוני היה ברור. בשנים הבאות, כשיחזור אל הממשלה, ישמיע את המסר הזה באופן תקיף וברור יותר והוא אף יואשם בניסיון לפזר את תל־אביב.

נטישתו של בן־גוריון את תל־אביב לוותה במעין טקס לא רשמי, אולם בעל משמעות רבה, והמסר היה ברור לכול. ליד פתח ביתו התל־אביבי הוא נפרד בשעה 8:15 מבתו רננה ומידידו ממפא"י. עיתונאים צבאו על הבית ודיווחו לעיתוני הערב. על פי דיווחיהם ניגש בן־גוריון לחוליית השומרים ששמרה במשך שנים על כניסת ביתו, לחץ את ידו של כל שוטר והתעניין בעתידו. כשהוא לבוש מעיל חום, חליפה כחולה ועניבה כחולה עם עיגולים לבנים, חיך בן־גוריון אל ההמון הרב שצבא על הבית. בין הנאספים היו גם ילדי בתי ספר מתל־אביב עם ילקוטיהם על גבם. כשיצאה השיירה לדרכה ובראשה ג'יפ של המשטרה הצבאית, הסירו תושבים רבים את מגבעותיהם ונופפו לראש הממשלה בידיהם. "עיני שכני הבית זלגו דמעות", דיווחו העיתונים.¹⁹ הנהלתה של עיריית תל־אביב השמיעה טענות נגד מדיניות ממשלת ישראל וראשה, בן־גוריון, לאורך כל שנות החמישים. דוגמה בולטת לכך היא טענתו של ראש העירייה לבנון בישיבת המועצה שנערכה ב־5 בינואר 1958, כי מגמתו של משרד הפנים היא לצמצם את גבולותיה של העיר.²⁰ לבנון הסביר כי מתכננים שונים בוועדת התכנון של משרד הפנים העלו הצעות "מזרות מאוד" לגבי ייעוד הקרקעות בתל־אביב. חלק מהמתכננים הגיעו למסקנה כי תל־אביב הקצתה בתכניתה שטח רב מדי להעשייה, לעומת מתכננים אחרים שטענו שיש להקצות בצפון העיר שטח לחקלאות, אף שעל פי תכניות העירייה מיועד שטח זה לשיכון. "עוד לא שמעתי בשום מקום אחר בעולם שאדמה עירונית צריכה להיות מיועדת לחקלאות", קבל ראש העירייה.²¹ לבנון טען כי עיריית תל־אביב היא הרשות המקומית הצפופה ביותר בישראל, וכי אמר עשרות פעמים לראש הממשלה, לשר הפנים ולשרים אחרים ש"אין אנו מושכים אנשים בכוח לבוא לתל אביב". גם הוא כאזרח במדינה מעוניין לראות את פיתוח הנגב והגליל, "אבל אין אנו יכולים לשים גדר מחושמלת סביב תל אביב". הוא סיכם ואמר כי "לא יתכן להחניק את העיר", וכי צמצום גבולות העיר פירושו חנק לעיר. משה עמיעז, מהנדס העיר, הסכים עם ראש העירייה כי קיימת מגמה לקצץ בהתפתחותה של העיר ולהגביל את גידולה. "כיוון שתל אביב לא תיגדל יותר בשטחה, היא מוגבלת בגבולות אלה [...] תל אביב לא תוכל לבלוע שטחים סמוכים. לכן אני רואה בקיצוץ שטחה פגיעה חמורה מאוד", אמר.²²

בסוף שנות החמישים התלוננה הנהלת העיר פעמים רבות על קיפוח מצד הממשלה, על פגיעה במעמדה של העיר ועל הקטנת חשיבותה גם בעיני גורמי חוץ. ב־30 ביוני 1958 התלונן אברהם בוואר, אז ממלא מקום ראש עיריית תל־אביב, לפני ראש הממשלה בן־גוריון שתל־אביב לא נכללה בתכנית הסיורים בארץ של שר ההגנה הצרפתי באותה תקופה, מוריס בורז'ס מונורי (Maurice Bourges Maunoury). "מצא לנכון משרד החוץ להשמיט את תל אביב־יפו – העיר הרבתי ואם בישראל מתכנית סיורי האזרח הנכבד מר בורג'ס מונורי, בזמן שצפת וחפיפה זכו לביקורו", התלונן בוואר.²³ עובדה זו מצערת במיוחד, שכן "כידוע יש בעירנו מפעלים אשר משמשים אותות ידידות מובהקים לצרפת ולעם הצרפתי".²⁴

ב־14 ביוני 1959 התלונן ראש העירייה לבנון לפני בן־גוריון שמשרדי הממשלה פוסחים על עיריית תל־אביב בעת תכנון ביקוריהם

מרדכי נמיר ודוד בן גוריון, צלם: הנס פיין, לשכת העיתונות הממשלתית

העיתונות רעשה בעקבות כוונתו של ראש הממשלה להיעדר מעצרת היובל של עיריית תל-אביב. ב-8 במאס פורסם **בידיעות אחרונות** כי בן-גוריון "ישתדל לבוא לחגיגות תל אביב – אם יהיה לו פנאי".³⁰ בידיעה נמסר כי "חוגים" המקורבים לראש הממשלה "דחו כעלילה ותעמולה" את הרמזים שהופיעו בעיתונות על כוונת ראש הממשלה להחרים את החגיגות. אם לא ישתתף בהן ראש הממשלה יהיה זה אך ורק בשל חוסר זמן, וכדוגמה ללוח הזמנים הצפוף שלו ציינו כי לקראת סוף השבוע הוא אמור להרצות פעמיים לפני קציני צה"ל. בעיתון חרות נמסר כי ראש הממשלה החליט סופית לא להשתתף בעצרת וכי, הסביר העיתון בעקיצה, בן-גוריון "קבע פגישה" לערב עצרת היובל.³¹ העיתון לעג לראש הממשלה וקבע כי "בהעדרו הקנטרני של ראש הממשלה, אך במעמד הנשיא ושרים", ייפתחו החגיגות.

הציפה מסר לקוראיו כי ראש הממשלה מנמק את תשובתו השלילית ב"עניינים דחופים שיהיה טרוד בהם באותו ערב".³² העיתון גם ניסה לתת פרשנות פוליטית לדברים בהסבירו כי סירובו של ראש הממשלה להשתתף בעצרת הפתיחה גרם להשערות שונות, "ורואים בכל התחמקות מלהשתתף בחגה של העיר המתנהלת בראשותו של נבחר ממפלגה מסוימת..."³³ למחרת תהה העיתון במאמר המערכת על קנקנו של אותו "עניין דחוף ומסתורי" שהיה לראש הממשלה בערב העצרת. במאמר נטען כי גם בלי בקיאות יתרה בטרדותיו של ראש הממשלה קשה להבין מה היה אותו עניין דחוף. "פגישה עם אישיות מדינית, התייעצות במוסד, הכנת נאום או מאמר, ביקור בהתחרות של חידון תנ"כי ביישוב מסויים, כלום ראויים הן שיזוהו ברכה לעיר ישראל הגדולה ביותר? בוודאי שלא". מכאן הסיק כי "הפגישה החשובה והדחופה היא הייתה מן הסתם נדחת אילו בראש השלטון העירוני של תל אביב היה עומד איש מפא"י. כיוון שתל אביב שלטונה בידי מחנות אחרים ההשתתפות בעצרת יובלה נדחת מפני עניינים אחרים". המאמר קבע נחרצות כי מדובר ב"זלזול מכוון מבחינת פוליטית" וכי ראש מטרותיה של מפא"י הוא שלטון בתל-אביב, ומשלא השיגה את מטרותיה "הריהי רוגזת". המאמר התוקפני אף לעג למפלגת השלטון בקבעו כי

המפלגת-פוליטי הספציפי שבו תמכו. **דבר**, יומון הסתדרות העובדים העבריים בארץ ישראל, נתפס כשופרה של מפא"י ותמך בקו הפוליטי שלה ובעמדותיה. מצד שני, לא תמיד היה היומון כלי ביטוי ממושמע ששיקף את עמדות המפלגה ובכיריה, ומנגנון מפא"י התקשה לקיים מנגנוני שליטה בעיתון. דוגמה בולטת לכך היא האשמת גולדה מאיר את **דבר** ערב הבחירות לכנסת בשנת 1955 כי "בשעה שכל העיתונות נגדנו", הצטרפו גם אנשי **דבר** "למקהלת המשטינים".²⁸ על המשמר, עיתונה של מפ"ם, הציג קו ביקורתי על בן-גוריון במגוון נושאים. **למרחב**, עיתונה של אחדות העבודה, נמנה גם הוא עם מבקרי השלטון וחשף סוגיות ביטחון שנויות במחלוקת. **הצופה**, יומון התנועה העולמית של המזרחי, **הבוקר**, עיתון הציונים הכלליים וחרות, יומון תנועת החירות, נקטו קו אופוזיציוני עקיב, במיוחד האחרון, שאחד משיאיו היה המאבק נגד הסכם השילומים. **מעריב וידיעות אחרונות** לא נטו באופן קונסיסטנטי לצד פוליטי זה או אחר.

אחת הפרשיות שממנה אפשר ללמוד על יחסו של בן-גוריון לתל-אביב הייתה היעדרותו הבולטת מחגיגות היובל לעיר שהתקיימו בשנת 1959. כשחגגה תל-אביב יובל להיווסדה, כבר הייתה תמימות דעים שהיא עיר גדולה ומודרנית. בשלב זה של ההיסטוריה של תל-אביב, לא שטחה ולא מספר תושביה כוננו את תדמיתה העירונית, אלא החידושים שהדגישו את "בגרותה" האורבנית, כמו הסופרמרקט הראשון שנפתח שנה קודם לכן ברחוב בן יהודה, הכלבו הראשון שנפתח באותה שנה וההכנות לבניית מגדל שלום, גורד השחקים הראשון של העיר. עצם הדבר שכל אלה היו ראשונים מסוגם בישראל, חיזק את הדימוי העצמי של תל-אביב כמטרופולין המרכזי של המדינה. גם הממשלה ראתה כיצד הולכת תל-אביב ונעשית כרך גדול ומודרני בעוד חלקים אחרים בישראל, בדרומה ובצפונה, ובעיקר אזורי הספר, נותרים שוממים מאדם. העיתונות התייחסה בהרחבה להיעדרותו של ראש הממשלה מהחגיגות, וכמעט כל העיתונים הקפידו לנקוט עמדה בנושא. בתחילת שנת 1959 התרגשה תל-אביב לקראת חגיגות היובל שלה. העירייה והעומד בראשה, חיים לבנון, תכננו אירועים שבהם קיוו להקנות להם מעמד לאומי שישתתפו בו נבחרים השלטון המרכזי. אולם גם בעניין האירוע המרכזי של החגיגות, תערוכת היובל לעיר תל-אביב שנערכה במאס 1959, התלוננה עיריית תל-אביב על קיפוח מצד ראש הממשלה. ב-9 בפברואר 1959 כתב חיים לבנון לבן-גוריון כי חגיגות היובל תיפתחה רשמית ב-11 במאס במעמד חגיגי בהיכל התרבות, והזמינו לאירוע. "לכבוד גדול מאוד תחשב לנו הסכמת כבודו להביא את ברכת הממשלה למעמד חגיגי זה", כתב לבנון לראש הממשלה. ב-11 במאס כתב בן-גוריון לראש העירייה והתנצל שלא יוכל לכבד את האירוע בנוכחותו מפאת התחייבות קודמת: "התחייבות שנטלתי עלי לפני שקיבלתי הזמנתך ואיני רשאי לבטלה מונעת ממני, לצערי הרב, האפשרות להיות הערב איתך יחד בפתיחת חגיגת היובל של העיר העברית הראשונה והגדולה בארץ".²⁹ ראש הממשלה ציין את חשיבותה של העיר, אולם הוסיף בסוף המכתב כי הוא משבח את בני תל-אביב הצעירים ש"דרכו עוז ואחרי שרותם בצה"ל ובנח"ל עזבו את חיי הכרך ונחלצו להקים יישובי-ספר בצפון, בדרום ובמזרח, ועד קצה הנגב הגיעו". הוא הוסיף כי תל-אביב תתחזק ותגביר את ביטחון ישראל ועצמאותה, אם המשכה יתפשט לא רק על גדות הירקון אלא על גדות נהר הירדן וים המלח, במפרץ אילת ובמרחבי הנגב.

של ראש הממשלה הרגישו שהיעדרותו ההפגנתית תפגע בו ובמפלגתו יותר מאשר בתל-אביב, וכי יכול היה לדחות את "התעסקוקה האחרת" משום שידע על הזמנתו לעצרת עשרים יום קודם לכן ויכול היה לבטל פגישות אחרות. רמבה הסביר כי "אין אנו נמצאים עתה בעתות מלחמה ואפילו ישיבת חירום עם המטה הכללי של הצבא לא היתה דרושה". הוא קבע כי לא הייתה סיבה חיונית להיעדרותו. רמבה הוסיף, בהתאם להשקפת חירות, כי בן-גוריון אינו מחרים את תל-אביב וטעות היא לחשוב שהוא נמנע לבקר בעיר, שהרי הוא עצמו תושב העיר והתגורר בה זמן רב יותר משהתגורר בשדה בוקר. הוא גם מגיע לעיר להצגות תאטרון הבימה ואף מביא עמו את שאר חברי הממשלה. "איתרע מזלו ותל אביב איננה הולכת בתלם", כתב רמבה בציניות. הוא ציין כי חיפה הייתה תמיד הדום לרגלי מפא"י וגם ירושלים "נכנעה וקיבלה את מרותה של מפא"י [...] ובזו אחר זו נפלו כעמיר מאחורי הקוצר נתניה ופתח תקווה וראשון לציון וערים אחרות [...] רק תל אביב עומדת כל שנותיה במרייה ואין למפא"י שליטה עליה". אילו מפא"י הייתה המפלגה השלטת בעיר, היה מגיע גם ראש הממשלה לנאום בעצרת. אולם מאחר שהעיר בידי החוגים האזרחיים, "השנאה אל הנהלתה ה'ריאקציונרית-פשיסטית-בורגנית' כי כאש עצורה בעצמותיו".³⁷

העוינות בין בן-גוריון לחיים לבנון, איש הציונים הכלליים וראש עיריית תל-אביב, הייתה גלויה. ב-7 במארס, כמה ימים לפני עצרת היובל של עיריית תל-אביב, נפתחה ועידת המפלגה הפרוגרסיבית בבית תאטרון הבימה בתל-אביב ושניהם, גם בן-גוריון וגם לבנון, נתבקשו לנאום בה. השניים התנצחו מעל דוכן הנואמים, והכותרת **בידיעות אחרונות** הייתה: "דו קרב בן גוריון-לבנון במרכז ועידת הפרוגרסיבים". בן-גוריון נאם על עניינים מדיניים. הוא סקר את המצב הבין-לאומי ואמר כי למרות איומי המלחמה הפיזית העלולה להתלקח מהמלחמה הקרה המתנהלת בין מזרח למערב, הוא אינו שותף לחשש מפני מלחמת עולם שלישית משום ביטחונו כי ארצות הברית ואירופה לא ימהרו לתקוף את ברית המועצות וגם המזרח לא יכריז מלחמה על המערב. הוא טען כי ישראל, כדוגמה למשטר דמוקרטי שיכול לשמש דוגמה, מופת לעמי אפריקה ואסיה, צריכה לפרוץ את חומת הבדידות הבין-לאומית שלה. לבנון, שדיבר אחריו, עקץ את ראש הממשלה. בעיתונות נמסר ביום המחרת כי לבנון "בלי היסוס תקע שתי סכינים בגבו [של בן-גוריון]: אוריד אתכם מן הירח ומן השמש ומן הקונטיננטים השכנים ואחזיר אתכם אל המקום והזמן של ועידה זו", כך צוטט. ועוד אמר, לפני שהביא ציטוט מהתנ"ך: "אינני מעיין בתנ"ך רק בשעת חידונים". העיתון מסר כי "המבינים הבינו". לקראת סוף דבריו ציין את חלוציותה וציוניותה של תל-אביב ביובלה והדברים, כך על פי ידיעות אחרונות, התפרשו "בהכרח" כאילו אמר לבן-גוריון, "אני מציע לך לכבד את תל אביב בחגה!"³⁸ על המשמר דיווח אף הוא באותו יום באריכות על הדברים שנשא בן-גוריון בוועידת המפלגה הפרוגרסיבית, אולם התעלם מנאומו של ראש עיריית תל-אביב ומדברי התוכחה הנחרצים שלו.

בישיבה החגיגית של מועצת העירייה במוזאון תל-אביב יצא לבנון להגנת עירו, דיווח ידיעות אחרונות, והוסיף כי "בעוד שכל ילד יודע שהארץ קמה בזכות ההתיישבות העובדת, בזכות הקיבוצים וכוח המגן שקם בתוכם – רק מעטים מאוד יודעים על חלקה של תל אביב בהקמת המדינה". עוד הוסיף אחר כך: "בצדק זכינו שהיה זה כאן בבית דיונוגוף שהוכרזה המדינה". וכן, "תל אביב נתנה מכוחה הכלכלי למדינה,

ראש הממשלה דוד בן גוריון בביקור בתל אביב על רקע בניין העירייה, יוני 1951, צלם: טדי בראונר

"תל אביב מחייכת למראה התנהגות קרתנית זו [...] וחגיגותיה לא יועמו גם כשברכת ראש הממשלה לא תשמע בעצרת". **הצופה** סיכם: "אבל תל אביב תזכור ביום ההכרעה יחס זה. תזכור ותביע את מחאתה בשמירה על העיר מפני השתלטותה של מפא"י".³⁴

בעיתון על המשמר נכתב כי חגיגות היובל קרובות ללבו של ציבור הפועלים, "שכן גדול חלקו של ציבור זה ושל ההסתדרות בכללה בבנייתה של העיר העברית הראשונה ובהתפתחותה". העיתון מתח ביקורת על כך שהקואליציה העירונית "הבורגנית-דתית" מנסה להבליע עובדה זו ולזקוף לזכותה כל מה שהושג בתל-אביב מראשיתה. בידיעה נמסר כי נציג מועצת הפועלים לא ינאם בישיבה החגיגית משום שהעירייה לא מצאה זאת לנכון, ולמרות זאת מועצת הפועלים יצאה בקריאה לציבור הפועלים בעיר לקחת חלק בחגיגות היובל. התכחשותו של ראש הממשלה עוררה רוגז רב בעיריית תל-אביב שטענה כי "זו הוכחה לזלזול הממשלה בתל אביב".³⁵ מאמר אחר בעיתון מאותו יום, עליו היה חתום מארק גפן, קבע כי "העיר תל אביב נבנתה על ידי הפועלים ופשוטי העם [...] יהיה השלטון אשר יהיה, תמיד הפועלים הם הבונים [...] תל אביב ריכזה בתוכה שכבה גדולה מאוד של בורגנות [...] אמת גם נכון שבעיר זו אינו ניכר צביונה הפועלי. אולם למעשה מסנוור רק הברק החיצוני ומי שינסה לחזור לשכבה עמוקה יותר, ימצא את ההוי הפועלי". המאמר נחתם בתקוותו של המחבר "שתזכה [תל אביב] בקרוב לשלטון מסודר ונאמן יותר לאינטרסים של רוב התושבים ואז נוכל לחוג את חגיגות העיר בשמחה מלאה, ללא צורך ללוותן בהערות ביקורת".³⁶

נוקב ומאשים במיוחד היה מאמרו של אייזיק רמבה בעיתון **חרות**, שהאשים את ראש הממשלה ב"שנאה". רמבה טען כי גם רבים מחבריו

ואף מזה נגד קיצורה של ישיבת הכנסת בשל העצרת. סכסוך נוסף פרץ בין עיריית תל-אביב להנהלת קול ישראל, בשל סירוב הרדיו לשדר את ישיבת היובל החגיגית מאולם הישיבות שבמוזאון. הנהלת קול ישראל טענה כי היה מוסכם תחילה עם הנהלת העירייה כי ישודרו רק דבריהם של ראש העירייה וראש האופוזיציה אליעזר שכתר, אם ינאם, במסגרת זמן של חצי שעה בלבד. אולם עיריית תל-אביב תבעה להעניק לשידור מסגרת זמן רחבה יותר. הנהלת קול ישראל סירבה ומשום כך לא יצא אל הפועל השידור הישיר מהישיבה החגיגית.

הידיעה שהתפרסמה ב-11 במארכס **במעריב** מסרה כי מחלקת ההסברה של העירייה סיפקה חומרי הסברה חגיגיים על התפתחותה של העיר בכל מוסדות החינוך בעיר, דגלונים, סמלי היובל ועוד. ראש העירייה וחברי המועצה עלו באותו בוקר אל קברו של מאיר דיזנגוף בבית העלמין טרומפלדור בעיר. באותה ידיעה נמסר גם כי ראש הממשלה, כפי שנמסר קודם לכן, ייעדר מהטקס וכי גם הרמטכ"ל חיים לסקוב הודיע לוועדת היובל כי אין באפשרותו להשתתף בעצרת. בסופו של דבר הפתיע ישראל רוקח כשהופיע לעצרת היובל שנערכה בהיכל התרבות. "הסנסאציה הייתה הופעתו של ראש העירייה הקודם, מר ישראל רוקח, לאחר שהחזיר את כרטיס ההזמנה, לא ציפו לבואו והנה התפייס – והופיע", דוח. כשביקר אותו ראש העירייה נשמעו באולם תשואות ממושכות ורוקח הודה לקהל בקימה. חיים לבנון ענד לנשיא המדינה, יצחק בן-צבי, את סיכת היובל וענד סיכה דומה גם לרוקח. באולם ישב קהל רב ובו מייסדי העיר. קריאת ביניים אחת, כך דווח, השביתה את אוירת החג כאשר מנה אברהם קריניצי, ראש עיריית רמת גן, את מעלותיה של תל-אביב ושאל: מה אפשר לאחל עוד לעיר כזו? ומהאולם נשמעה הקריאה: "שלטון פועלים".⁴²

כמה ימים לאחר הטקס נשאל חיים לבנון בראיון **למעריב** אם ציפה לאפשרות שראש הממשלה לא יבוא לטקס פתיחת החגיגות וענה: "לא רק שלא ציפיתי, אלא אף הייתי מוכן להסכים כי אירעה אי הבנה בקשר למועד בואו של ראש הממשלה. התקשרתי עם משרדו – ושוב בא סירוב!". מיד אחר כך, בתשובה לשאלה אחרת, אמר ראש העירייה כי "הייתי רוצה כי מועצת העירייה תהיה פחות פוליטית ותדון בעניינים מתוך גישה אדמיניסטרטיבית-משקית גרידא. לעתים מקבלת ההתנצחות המפלגתית אצלנו צורות מגוחכות ממש [...] יש חוגים מסויימים במדינה אשר עשו נסיונות לדחות, לצמצם ואפילו למנוע את החגיגות", הוסיף לבנון באותו ראיון ומנה שתי סיבות. הראשונה, ישנם עדיין כאלה "שטרם השתחררו לצערנו מן הרעיון כי ציוניות היא אך ורק ישיבה בכפר עברי". השנייה הייתה הקריאה לפיזור של תושבי תל-אביב. לבנון הסכים עם הקביעה כי יש ריכוז רב מדי בערים ויש צורך בפיזור אוכלוסין, "אולם האם משום כך אין תושבי תל אביב אזרחים שווים זכויות במדינה? [...] אם אנשים באים לתל אביב, מה יש לעשות איתם? לסגור את הדלת?", שאל והוסיף: "אהיה גלוי, יש פה גם סיבה פוליטית, כי העיר הזאת התנהלה בדרך כלל על ידי אנשים שאינם אידנטיים עם אלה שניהלו את המדינה! בכל זאת ברצוני להדגיש: יש שיתוף פעולה בין החוגים האזרחיים לציבור הפועלים. והיכן הם בונים את מרכזיהם אם לא בתל אביב?".⁴³ תחת הכותרת "חגיגות תל אביב נפתחות הערב", נמסר בעיתון **דבר** ב-10 במארכס כי "הישגי פועלי תל אביב צוינו במינשר מועצת הפועלים". עוד מסר העיתון כי בקריאה לציבור הפועלים בתל-אביב

גידלה בתוכה דור לוחמים, הנהיגה חינוך חובה שנים רבות לפני שזה הונהג במדינה, קלטה 200 אלף עולים לאחר קום המדינה, שימשה גם כבית אולפן לשלטון עצמי בימים שקדמו לעצמאות המדינית. השרים [מרדכי] נמיר, [פרץ] נפתלי ו[פנחס] רוזן למדו פרק בהלכות מדיניות בהיותם חברי מועצת העיר. יוסף שפרינצק המנוח למד כאן את ראשית משנתו הפרלמנטרית".³⁹

ב-8 במארכס פורסם **במעריב** כי העיר "מתקשטת לקראת חגיגות היובל".⁴⁰ העיתון מסר לקוראיו כי העירייה החלה בקישוט הרחובות הראשיים והכיכרות לקראת חגיגות היובל שייפתחו בעוד יומיים. ראש העירייה חיים לבנון קרא לתושבי העיר לקשט את המרפסות בתאורה חגיגית ובסמלי העיר, בפרחים ובדגלי האומה. כותרת הביניים של הידיעה שאלה: "בן גוריון ישתתף?" העיתון מסר לקוראיו כי "נודע שראש הממשלה מר ד' בן גוריון מעיין שוב באפשרות השתתפותו בטקס פתיחת החגיגות שיתקיים ביום ד' בערב בהיכל התרבות". מזכירו של ראש הממשלה הודיע לראש העירייה כי ראש הממשלה לא יוכל להשתתף במעמד זה בשל היותו עסוק באותו ערב, אולם, כך טענת העיתון, נראה שבעקבות הדים שליליים שנשמעו בציבור, נטען עתה כי חלה אי הבנה מסיימת וכי ראש הממשלה חשב שהזמן לאירועי פתיחת החגיגות שיימשכו שלושה ימים.

למחרת נתפרסמה ידיעה מורחבת על הזמנתו של ראש הממשלה לחגיגות היובל לתל-אביב. תחת הכותרת "לבנון מגולל פרשת העדר ב.ג. מחגיגת היובל", הביא סופר **מעריב** את עיקר טענותיו של ראש העירייה. לבנון טען כי ההזמנה נשלחה לבן-גוריון שבועיים וחצי לפני האירוע עצמו וכי לאחר פניות נוספות נתקבלה תשובה שלילית. "אמש אמר לי בן גוריון כי הוא עסוק באותו ערב בעניין חשוב שנקבע מזמן. אינני רוצה לחפש נימוקים לאי השתתפותו בפתיחת חגיגות היובל. אני מניח שבן גוריון חושב שהפגישות האחרות אשר קבע לאותו ערב הן יותר חשובות ודחופות מאשר פתיחת חגיגות העיר", אמר לבנון.⁴¹ הוא הוסיף כי לבקשת ועדת היובל צלצל שוב יום קודם לכן לראש הממשלה כדי להזמין לערב פתיחת החגיגות כדי להימנע מ"אי הבנה", אולם בן-גוריון הודיע לו סופית שיעדר מן האירוע וישגר מכתב ברכה. הוא אף ביקש לברר אם יתקיים אירוע נוסף הקשור בחגיגות היובל שיוכל להשתתף בו.

גם חבר הכנסת ושר הפנים לשעבר ישראל רוקח, שכהן כראש עיריית תל-אביב משנת 1936 עד 1952, הודיע שלא ישתתף בחגיגות יובל העיר והחזיר את כרטיס ההזמנה לעצרת החגיגית לציון יובל העיר. רוקח נעדר גם מהישיבה החגיגית של העירייה לציון פתיחת החגיגות שנערכה במוזאון תל-אביב, ישיבה שבה אמור היה ראש העירייה לענוד לו את סיכת היובל. רוקח נפגע מכך שלא נכלל בין הנואמים בעצרת בהיכל התרבות, ובהחזירו את ההזמנה לעצרת ציין כי כיהן כראש העירייה במשך 16 שנה. חיים לבנון הציע בוועדת היובל לכלול את רוקח בין הנואמים, אולם ההצעה לא נתקבלה. ועדת היובל החליטה ברוב של שלושה נגד שניים לא לכלול את רוקח ברשימת הנואמים בעצרת. בעד הכללתו הצביעו ראש העירייה לבנון ונציג חרות במועצת העירייה עו"ד יוסף יוספוב, ואילו המתנגדים היו נציג מפא"י יוסף בורשטיין, נציג הפרוגרסיבים משה גולדשטיין ונציג אחדות העבודה שרגא (פייבל) קנטור, שנימקו את החלטתם בכך שאין להוסיף עוד נואם על חמשת הנואמים בעצרת. **במעריב** נמסר כי חלק מחברי הכנסת יצאו לתל-אביב כדי להשתתף בחגיגות, ואילו רוקח נשאר בירושלים

ומאות יישובים חדשים במרחבים הריקים בגליל ובנגב. תל אביב תחזק ותגביר את בטחון ישראל ועצמאותה – אם המשכה יתפשט לא רק על גדות הירקון, אלא קודם כל ובעיקר על גדות הירדן, ים המלח, מפרץ אילת ובמרחבי הנגב.⁴⁶

מלחמה בריכוז האוכלוסין: בן-גוריון ופיזור תל-אביב

מעמדה המיוחד של תל-אביב כמטרופולין, כרך גדול ומודרני שהלך והתפתח, עורר מתח מתמיד בין העירייה לבין הממשלה גם בשנות השישים. בתחילת שנת 1960 סערו הרוחות בהנהלת עיריית תל-אביב לאחר התבטאותו של בן-גוריון בעניין מעמד העיר ומדיניות פיזור האוכלוסין. בוועידת ההסתדרות החקלאית התשיעית שכונסה בפתח תקווה ב־20 בינואר 1960, אמר ראש הממשלה בן-גוריון, כי "עד לפני שלושה חודשים לא יכולתי להביע דעה, אבל כעת עם העברת תל אביב לידי הנהלה פועלית אדאג להקטנתה של העיר כשהמוני בני נוער יעברו ליישובי פיתוח ואם הייתי יכול הייתי גם מעביר את כל 400,000 תושביה ליישובי פיתוח. גם את כל החרושת בעיר זו וגם בחיפה אצמצם ואעביר חלק גדול ממנה ליישובי פיתוח".⁴⁷

בישיבה של מועצת העירייה ציטט חבר המועצה אברהם שכתרמן את דברי ראש הממשלה בן-גוריון כפי שנאמרו בוועידה. שכתרמן טען שראש הממשלה אמר שם, בין השאר:

רק עכשיו, כאשר באה הנהלה פועלית, רק עכשיו אתחיל להלחם נגד הריכוז בתל אביב ונגד הקמת בתי חרושת בתל אביב. כולם צריכים להיות מוקמים באזורים שוממים או באזורי פיתוח [...] אילו היה הדבר ברשותי הייתי מחלק את כל תושבי תל אביב במאות יישובים עם ארבעת אלפים איש בכל יישוב [...] עכשיו יהיה קל יותר לחנך את הציבור בתל אביב כי לא יאמרו לנו שזה בניגוד לציפויים הכלליים – חירות. עכשיו עומדת הנהלה פועלית ונדרוש ממנה שתטה שכם להעברת אנשים ליישובים ריקים.

חבר המועצה יוסף תמיר הוסיף ואמר כי "איננו סבורים שיש לבנות את הנגב על חורבנה של תל אביב". נמיר העיר כי ראש הממשלה אמר כי הוא מדבר כאיש פרטי ולא בשם מוסד כלשהו. "אין זו הפעם הראשונה שראש הממשלה משמיע דעתו כי אין להגדיל באופן מלאכותי את האוכלוסייה העירונית ברצועת החוף. רעיון יסודי זה הוא בדרך כלל נחלת כל הזרמים במדינה ובתנועה הצינונית", אמר נמיר, והוסיף: "המועצה אישרה עשרה סעיפים של קווי פעולה לתקופת כהונתה ואין ספק כי זו תוכנית מפוארת אשר תוסיף לתל אביב שגשוג ופיתוח".⁴⁸

בישיבת הכנסת ב־26 בינואר 1960 הציג חבר הכנסת פרץ ברנשטיין (הצינונים הכלליים) שאילתא לראש הממשלה בן-גוריון בעניין דבריו בוועידה החקלאית. ברנשטיין טען כי דבריו של ראש הממשלה עוררו מורת רוח ודאגה בקרב חוגים רחבים בתל-אביב. "בעיניהם מזוהה היחס השלילי לתל אביב שבא לידי ביטוי בוועידה החקלאית עם ההצעה שראש הממשלה הציע בזמנו, למחוק את השם תל אביב ולהשאיר לתל אביבינו רק את השם 'יפו', אמר חבר הכנסת, והוסיף: "מזכירים דברי ראש הממשלה את החרמת חגיגות היובל של תל אביב על ידי ראש הממשלה". ברנשטיין ביקש לברר עם ראש הממשלה אם נכונות הידיעות בעיתונות שמסרו על רצונו לפזר את אוכלוסיית תל-אביב, אם הבריע ראש הממשלה את כוונותיו בשם הממשלה ומכוח איזה חוק הוא מתכוון להכריח את תושבי תל-אביב לעזוב את העיר ולהתיישב במקומות שראש הממשלה או הממשלה עצמה יקבעו.

להשתתף "בנפש חפצה בחגיגות היובל של העיר העברית הראשונה", פנה מזכיר מועצת פועלי תל-אביב, אליעזר שכטר, בישיבת מזכירות המועצה שהתקיימה ב־9 במארס. לרגל חגיגות היובל מסרה המועצה כי "הג יובלה של העיר העברית הראשונה הוא גם חגו הגדול של מעמד הפועלים המאורגן בהסתדרות והמהווה כ־50 אחוז מכלל אוכלוסיית העיר". במנשר שפרסמה המועצה היא הסבירה כי מאז ייסוד העיר הצטרף ציבור הפועלים הקטן מיפו לבנייתה ולכינונה וכי חופרי הבאר הראשונה, המריצנים, מיישרי החולות ובוני הגימנסיה הרצליה היו פועלים עברים וכי "בעצם סיסמתם המקודשת של מחנה הפועלים העברי ל'כיבוש העבודה' גם בעיר ובמלחמתם נגד עבודה זולה של חורנים, בדווים ומצרים שהציפו בשעתו את תל אביב, הניחו את היסודות לבניין עיר עברית". הידיעה ציטטה את המנשר שבו נטען בין השאר כי גם מאבקה של מועצת הפועלים להבטחת רמת חיים נאותה של המוני פועלים תרם ליציבותו של האיש העובד בעיר וכי גם המאבק המוניציפלי של נציגי הפועלים במשך 38 שנים תרם תרומה חשובה להתפתחות העיר. בידיעה נמסר על טקס פתיחת חגיגות היובל בהשתתפות נשיא המדינה בהיכל התרבות, אולם לא צוין דבר היעדרותו הצפויה של בן-גוריון.⁴⁴

למחרת היום, תחת הכותרת "נפתחו חגיגות יובל תל אביב", מסר העיתון דבר כי הטקס שסימל את פתיחת חגיגות היובל לעיר התקיים בביתו של אבי העיר, מאיר דיזנגוף, וכי ראש העירייה, חיים לבנון, נשא דברים וסקר את תולדות העיר. גם בידיעה זו הוזכרה העצרת בהיכל התרבות, אולם לא צוין בה היעדרו המתוכנן של ראש הממשלה ממנה. מאידך ציין העיתון בהבלטה כי ישראל רוקח, ראש העירייה לשעבר, לא ישתתף בחגיגות, מאחר שלא נכלל ברשימת הנואמים בעצרת. "אין אני מזרים את החגיגות. הם מזרימים אותי. הם החליטו לא לתת לי לברך, אחרי שהייתי ראש העירייה הזאת במשך שנים כה רבות, בזמן של מלחמות, הפצצות וגדרי תיל ואחרי שהייתי ממונה על הרשויות המקומיות כשר הפנים", ציטט רוקח בידיעה.⁴⁵

ב־12 במארס התייחס דבר לעצרת שהתקיימה ערב קודם לכן ובידיעה, שגם בה לא צוין דבר על סיבת היעדרותו של ראש הממשלה מהכנס, נמסר כי את ברכת הממשלה נשא בעצרת שר הפנים, ישראל בר יהודה, שציין בדבריו כי מחציתה של המדינה טרם יושבה. בידיעה נפרדת בעמוד אחר פנימי של העיתון נתפרסמה במלואה ברכתו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון שנשלחה לראש עיריית תל-אביב. בתחילת דבריו הביע בן-גוריון צער על היעדרותו מהעצרת כי "התחייבות שנטלתי עלי לפני שקיבלתי הזמנתך ואיני רשאי לבטלה מונעת ממני למערי הרב האפשרות להיות הערב איתך יחד בפתיחת חגיגת היובל". ראש הממשלה ציין כי "בין פלאי היצירה וההתחדשות שקדמו להקמת המדינה תופסת תל אביב אחד המקומות הראשונים ובהכירי כל אחד ממייסדיה הראשונים אני יודע שבימים ההם לא חלם אף אחד מהם על הממדים העצומים שהגיעה אליה שכונה זו, שהוקמה בפרבר יהודי של יפו הבלתי יהודית". בהמשך ציין:

אינני יכול לסיים מכתבי מבלי לציין זכות אחרונה של תל אביב – אם כי זכות שלא רבים נהנו ממנה – שכמה מבניה הצעירים דרכו עוז ואחרי שירותם הצבאי בצה"ל ובכח"ל עזבו חיי הכרך ונחלצו להקים יישובי ספר בצפון ובדרום ובמזרח ועד לקצה הנגב הגיעו [...] וברכתי הנאמנה לעיר העברית הראשונה שתזכה לראות אלפי בניה ובנותיה נחלצים להפריח השממה ולהקים יחד עם המוני עולים חדשים עשרות

מרדכי נמיר ודוד בן גוריון בטקס חנוכת רח' קפלן, אביב 1961, לשכת העיתונות הממשלתית

"העירייה, כל זמן כהונתי כראש עירייה, נהגה ונוהגת בהתאם למדיניות המוצהרת של הממשלה על העדפת האכלוס של הנגב והגליל". הוא הזכיר לבן-גוריון את תשובתו לחבר הכנסת ברנשטיין משנת 1960, וטען כי תל-אביב הייתה העיר היחידה בארץ שבה קוימה בפועל עד אותה עת "מצוות פיזור האוכלוסייה". נמיר טען כי כשנכנס לתפקידו ארבע שנים וחצי קודם לכן, חיו בעיר קרוב ל-400,000 תושבים, ומספר זה כמעט ולא השתנה עד שנת 1964. בגוש דן, מחוץ לתל-אביב, הקימה הממשלה שיכונים חדשים. נמיר קבל על כך שלאחר הודעת הממשלה על הקפאת כל אזור החוף מנהרייה ועד אשקלון, הוצאה מכלל הקפאה העיר חיפה. מאז הקפאה האמירו מחירי הקרקע בתל-אביב באופן משמעותי, מחירי הדירות עלו ובמקביל הואטה "הפעולה הבלתי מספקת בלאו הכי של חיסול משכנות העוני, המרכזת בתוכה קרוב למחצית של כל משכנות העוני במדינה". נמיר קבע כי כך "מושגת תוצאה סוציאלית וכלכלית קטלנית", ואחת התוצאות היא נדידה של זוגות צעירים ושל פועלים מהעיר ליישובי הסביבה שבתוכם בונה הממשלה ביד רחבה, במקום לנגב או לגליל.⁵⁶

סיכום

בעיתוני התקופה משלהי תקופת המנדט ועד עשורי המדינה הראשונים, ניכרת מגמה ברורה של העיתונים המזוהים עם מפלגות הפועלים להמעט בחשיבותה של תל-אביב לעומת הדחיפות והצורך בהתיישבות עובדת רחבה הפרושה בכל הארץ. האידיאולוגיה של חשיבות הכפר לעומת העיר הייתה גלויה. מצד שני זכתה תל-אביב שהנעשה בה סוקר בכל העיתונים, אולי יותר מכל עיר אחרת בארץ, וגם אם הסכימו העיתונים עם האידיאולוגיה הפועלית בעניין אורבניזציה מול התיישבות עובדת, העיתונות חיזקה דווקא את מעמדה של תל-אביב בכך שדיווחה על הנעשה בה ואף חידדה את המאבק הנושן בעניין הכפר מול העיר. לעומתם העיתונים המזוהים עם המפלגות האזרחיות נטו לבקר, לאחר הקמת המדינה, את ממשלת ישראל ואת מגמתה להצר את צעדיה של

בן-גוריון ענה לברנשטיין כי דיבר בוועידת ההסתדרות החקלאית לא בשם הממשלה ולא כחבר הממשלה "אלא כמי שהיה פועל חקלאי לפני יותר מחמישים שנה". ראש הממשלה הסביר כי הכותרת בעיתון ה**בוקר**, "ב.ג.: כעת אדאג להקטנת תל אביב", היא המצאה של אחד מעורכי העיתון וכי דבריו סולפו. בעניין תל-אביב הסביר כי בהציגו את הממשלה הנבחרת בכנסת הראשונה, בתחילת מארס 1949, הודיע כי הסעיף הראשון בתכנית הפיתוח של הממשלה הוא "אכלוס מהיר ומאוזן של שטחי המדינה דלי-אוכלוסין ומניעת ריכוז מופרז בכרכים". הוא הזכיר לשומעיו כי "לא פעם דיברתי בכנסת ומחוץ לכנסת על סכנת הריכוז של העם ברצועה הצרה שעל חוף הים בין תל אביב ובנותיה ובין חיפה, גם סכנה ביטחונית וגם סכנה מדינית וגם סילוף מהותה של תקומתנו במולדת". הוא טען כי אינו רואה צורך בהגדלת הערים הקיימות פרט לירושלים, והסביר כי "הארץ קודמת לכל מקום בודד בתוכה ועתיד האומה חשוב מאמביציות של ראש עיר פלוגית או אלמונית הרוצה שכל העלייה וכל המוסדות וכל המפעלים יתרכזו אך ורק בעירו". הוא ציין כי מעולם לא דיבר על פיזור בכפייה.

על שתי טענותיו האחרות של ברנשטיין, בעניין יפו ובעניין חגיגות היובל לתל-אביב, ענה ראש הממשלה כי הוא מבכר שם תנ"כי ועתיק על "שם גלותי (בבלי) ובדוי", וכי אינו רואה כל קשר בין שמה של העיר לבין פיזור האוכלוסין. בעניין חגיגות היובל, שאליהן לא הגיע, אמר כי "יובל תל אביב הוא חגי לא פחות מחגו של חבר הכנסת ברנשטיין, אבל מועד השתתפותי בחגיגות אני קובע – מתוך צרכי עבודתי".⁴⁹

משה גולדשטיין, שהיה אז סגן ראש עיריית תל-אביב, טען ב-28 בינואר 1960 כי "משרדי הממשלה פועלים בדיוק בכיוון ההפוך לדעת ראש הממשלה [...] רוב הקרקעות השייכים לאנשים פרטיים וקרקעות פנויות הנמצאות בבעלות ציבורית בסביבות תל אביב, מעבר לירקון, שצריכות היו לשמש בראש ובראשונה לצרכי שיקום האוכלוסייה הקיימת, לחיסול משכנות העוני, ולא לצרכי אוכלוסייה חדשה הבאה מבחוץ".⁵⁰

עניין זה אף עורר הדים בעיתונות היומית. "בעקבות דבריו של ראש הממשלה בוועידה החקלאית בשבוע שעבר פרצה כמעט בהלה אצל כמה 'פטריוטים' תל אביביים כאילו הונף על 'העיר הגדולה לאלוהים' שוט הפיזור המידי [...] אין נשקפת לתל אביב סכנה, חס וחלילה, שבבוקר סגריר אחד תמצא את עצמה 'מפוזרת' בכל רחבי הארץ", נכתב בעיתון **למרחב**.⁵¹ בעיתון **דבר** נכתב כי "אף על פי שהבעיה היא חיונית, לא נעשו בעבר צעדים ממשיים לבלית הנהירה למרכזים העירוניים".⁵²

גם בעיתון **חרות** נטענה טענה דומה: "המציאות של צמצום מלאכותי [...] של תל אביב עליה הכריז בן גוריון להלכה לפני שבועות אחדים, היתה למעשה קיימת מזמן, אלא המציאות הכשילתה עד עכשיו".⁵³ **ידיעות אחרונות** מיהר להרגיע ונטען בו: "ברם, אם אבות העירייה מתנגדים למגמה זו – הם יכולים להרגיע: אין להם מה לחשוש. חוץ מפיתוח נמלה של אשדוד (אף זאת בצעדי צב) לא נעשה דבר בכיוון הכרזותיו של מר בן גוריון [...] הבניה השיכונית בתל אביב וסביבתה לא פסקה אלא התרחבה".⁵⁴ בעיתון **הצופה** נכתב: "ואשר להקטנת תל אביב – הרי עוד לפני ההכרזה האחרונה אנו רואים שירדו מהארץ בזמן האחרון כ-25,000 נפש, וחלק הארי מזה מתל אביב, ולכן אין במילא לדאוג באופן מעשי להקטנת העיר".⁵⁵

ב-11 באוגוסט 1964 כתב ראש העירייה נמיר לבן-גוריון, שפרש שנה קודם לכן מראשות הממשלה, כי הוא מבקש להבהיר עמו כמה נקודות בקשר לתכניות פיזור האוכלוסייה ולעיר תל-אביב. נמיר טען כי

- 10 ע' גונן, "כיצד היתה תל אביביפו למרכז העירוני הראשי בארץ ישראל", בתוך: ב' קיפניס (עורך), **תל אביביפו: מאה השנים הראשונות**, חיפה 2009, עמ' 164.
- 11 **דבר**, 2.5.1934.
- 12 ב' קרופניק, "קו לקו: עוד בפרוזה לכבוד תל אביב", **הארץ**, 2.5.1934, עמ' 4.
- 13 י' לופבן, "תל אביב לחצי יובלה", **הפועל הצעיר**, גל' כט, תרצ"ד.
- 14 מ' סמילנסקי, "תל אביביות", **בוסתנאי**, גל' יא, 27.6.1934.
- 15 **הירדן**, 23.12.1934.
- 16 שביט וביגר, **ההיסטוריה של תל אביב**, עמ' 14.
- 17 מתוך קווי היסוד לתכנית הממשלה, **שנתון הממשלה תש"י**, עמ' כז.
- 18 י' קורן, **קיבוץ הגלויות בהתנחלותו**, תל-אביב 1964, עמ' 37.
- 19 "שלום לך תל-אביב, שילכו בנייך להתיישבות", **מעריב**, 14.12.1953.
- 20 אעת"א, פרוטוקול ישיבת מועצת העירייה השמינית, 5.1.1958.
- 21 שם.
- 22 שם. אעת"א.
- 23 ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ג-5430/3.
- 24 שם.
- 25 שם.
- 26 על יחסי בן-גוריון עם העיתונות הכתובה, ראו: ר' מן, **המנהיג והתקשורת: דוד בן גוריון והמאבק על המרחב הציבורי 1948-1963**, תל אביב 2012, עמ' 38.
- 27 שם, עמ' 39.
- 28 שם, עמ' 48.
- 29 א"מ, ג-5430/3.
- 30 **ידיעות אחרונות**, 8.3.1959.
- 31 **חרות**, 9.3.1959.
- 32 **הצופה**, 10.3.1959.
- 33 שם.
- 34 שם, 11.3.1959.
- 35 **על המשמר**, 10.3.1959.
- 36 מ' גפן, שם.
- 37 א' רמבה, **חרות**, 12.3.1959.
- 38 "דו קרב בן גוריון-לבנון במרכז ועידת הפרוגרסיבים", **ידיעות אחרונות**, 8.3.1959.
- 39 **ידיעות אחרונות**, 11.3.1959.
- 40 **מעריב**, 8.3.1959.
- 41 "לבנון מגולל פרשת העדר ב.ג. מחגיגת היובל", **מעריב**, 9.3.1959.
- 42 **מעריב**, 12.3.1959, עמ' 3.
- 43 **מעריב**, 13.3.1959, עמ' 10.
- 44 "חגיגות תל אביב נפתחות הערב", **דבר**, 10.3.1959.
- 45 "נפתחו חגיגות יובל תל אביב", שם, 11.3.1959.
- 46 שם, 12.3.1959.
- 47 **הבוקר**, 21.1.1960.
- 48 אעת"א, פרוטוקול ישיבת מועצת העירייה התשיעית, 24.1.1960.
- 49 **דברי הכנסת**, מושב ראשון של הכנסת הרביעית, ישיבה לח, 26.1.1960.
- 50 **הארץ**, 28.1.1960.
- 51 **למרחב**, 27.1.1960.
- 52 **דבר**, 27.1.1960.
- 53 **חרות**, 5.2.1960.
- 54 **ידיעות אחרונות**, 29.1.1960.
- 55 **הצופה**, 28.1.1960.
- 56 א"מ, ג-6305/21.
- 57 י' לימור ור' מן, **עיתונאות**, תל-אביב 1997, עמ' 47.

תל אביב. הפולמוס בעקבות היעדרותו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון מטקס חגיגות היובל של תל-אביב הוא רגע שיא של ביקורת זו. בשנות המדינה הראשונות ראתה עצמה העיתונות הישראלית על זרמיה השונים שותפה למאמץ הלאומי לביסוס המדינה הצעירה ולהבטחת קיומה הפיזי.⁵⁷ משום כך נטו עיתונים ועיתונאים רבים לקבל על עצמם מרצון הגבלות כאשר המסד השלטוני הציגן כחיוניות לשמירה על ביטחון המדינה ולהבטחת העלייה, לחיזוק מדיניות הממשלה בנוגע להתיישבות בכל רחבי הארץ ולטיפוח תשתית כלכלית חזקה. משום כך לא ראו העיתונים את תפקידם העיקרי לבקר את תפקוד השלטון המרכזי. האם הייתה העיתונות אובייקטיבית כפי שהיא נדרשת להיות? פעמים רבות הושפעה העיתונות מהאידאולוגיה המפלגתית שלה הייתה מסונפת. מצב האיבה ששרר בין ראשי עיריית תל-אביב ובין מפלגת השלטון מפא"י סוקר בהרחבה בעיתונות היומית, אולם מרבית העיתונים דאגו למתן את הקולות הצורמים שנשמעו ורובם השתדלו להיצמד לעובדות ולא להסיק מסקנות חפוזות. אולם בעתות משבר, דוגמת היעדרותו של ראש הממשלה מהטקס התל-אביבי לציון יובל לעיר, נראה כי מרבית העיתונים ביקשו לבקר את תפקודו של ראש הממשלה, כולל **דבר**, כשכולם צוינה היעדרותו, אלא שבעיתונים הפרו-פועליים מותנה הביקורת על ראש הממשלה הנעדר, ובאחרים הוטחה בו ביקורת על הקנטרנות שבהיעדרותו מטקס כה חשוב ומשמעותי, לא רק לעיר אלא למדינת ישראל כולה. אפשר להבחין גם כאן, כפי שנמצא גם במחקרים אחרים, כי ביחסי הגומלין בין בן-גוריון לעיתונים הפרטיים הבולטים בשנים הללו (**ידיעות אחרונות ומעריב**, למשל) הייתה שליטתו בהם מוגבלת.

הערות

- 1 למעט השנים 1926-1928, שבהן לאחר התפטרותו של מאיר דיזנגוף הפך דוד בלוך, ראש סיעת הפועלים, לממלא מקום קבוע לראש העירייה ולאחר מכן לראש העירייה בפועל.
- 2 ש' רייכמן, "התהוות מפת היישוב בימי המנדט", בתוך: מ' ליסק (עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה**, תקופת המנדט הבריטי, חלק שלישי, ירושלים תשס"ח, עמ' 201.
- 3 אם כי מבחינה גאוגרפית התרכזו ההתיישבות החקלאית מראשית המאה העשרים סביב ארבע ערים שהייתה בהן אוכלוסיה יהודית: יפו, חיפה, טבריה וצפת.
- 4 אולם היו בהם גם כאלה שראו בחזונם עיר עברית. בנימין זאב הרצל ראה בחזון מדינת היהודים את חיפה העברית כעיר יהודית מודרנית המתבססת על נמל ועל תעשייה. גם הביל"ויים, חלוצי המאה התשע-עשרה, נטו להתיישבות עירונית או לפחות לאורח חיים עירוני. היישובים שבנו, המושבות למשל, דמו לעיירות קטנות באירופה. לידי ייסוד עיר לא הגיעו משם היותם חסרי אמצעים והון בסיסי הנדרש להקמת מערך עירוני מודרני ובארץ לא היה אז גוף ציבורי שהיה מסוגל לממן ניסיון אורבני כזה.
- 5 י' שביט וג' ביגר, **ההיסטוריה של תל אביב: מעיר מדינה לעיר במדינה (1936-1952)**, תל-אביב 2007, עמ' 14 (להלן: שביט וביגר, **ההיסטוריה של תל אביב**).
- 6 מ' עזריהו, **תל אביב העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית**, שדה בוקר 2005, עמ' 37 (להלן: עזריהו, **תל אביב העיר האמיתית**).
- 7 א"ד גורדון, 'על המועצה החקלאית', **האומה והעבודה**, כרך ראשון, תל אביב 1957, עמ' 466.
- 8 עזריהו, **תל אביב העיר האמיתית**, עמ' 39.
- 9 **הארץ**, 20.8.1934.